

ANDRIĆ

PORED PUTA

Znakovi pored puta
Sveske
Omer-paša Latas
Kuća na osami

Copyright © 2018, Zadužbina Ive Andrića, Milutina Bojića 4, Beograd
Copyright © ovog izdanja 2018, LAGUNA

SADRŽAJ

Znakovi pored puta	9
Sveske.	401
Omer-paša Latas	555
Kuća na osami	737
<i>Hronologija života i rada Ive Andrića.</i>	<i>809</i>
<i>Napomena izdavača.</i>	<i>817</i>

ZNAKOVI PORED PUTA

SADRŽAJ

1. Nemiri od vijeka	13
2. Za pisca	153
3. Slike, prizori, raspoloženja	226
4. Nesanica	383
5. Večiti kalendar maternjeg jezika	394

Svaki ti je vrag u moje libro zapisan.

Jovo Markov Džinović,
nekad zaposlen kao radnik
na gradnji Sueckog kanala

Ima narodnih priča koje su toliko opštečovečanske da zaboravimo kad i gde smo ih čuli ili čitali, pa žive u nama kao uspomena na naš lični doživljaj. Takva je i priča o mladiću koji je, lutajući svetom i tražeći sreću, zašao na opasan put za koji nije znao kuda ga vodi. Da se ne bi izgubio, mladić je u debela drveta pored puta zasecao sikiricom znake koji će mu docnije pokazati put za povratak.

Taj mladić je oličenje opšte i večne ljudske sudbine: s jedne strane, opasan i neizvestan put, a s druge, velika ljudska potreba da se čovek ne izgubi i snađe i da ostavi za sobom traga. Znaci koje ostavljamo iza sebe neće izbeći sudbinu svega što je ljudsko: prolaznost i zaborav. Možda će ostati uopšte nezapaženi? Možda ih niko neće razumeti? Pa ipak, oni su potrebni, kao što je prirodno i potrebno da se mi ljudi jedan drugom saopštavamo i otkrivamo. Ako nas ti kratki i nejasni znaci i ne spasu od lutanja i iskušenja, oni nam mogu olakšati lutanja i iskušenja i pomoći nam bar time što će nas uveriti da ni u čemu što nam se dešava nismo sami, ni prvi ni jedini.

1. NEMIRI OD VIJEKA

Takav je život da čovek često mora da se stidi onoga što je najlepše u njemu i da upravo to sakriva od sveta, pa i od onih koji su mu najbliži.

*

Ono što je najlepše na iskrenoj i dubokoj ljubavi, na kojoj je sve lepo, to je da u odnosu prema onome koga volimo nijedna naša mana ne dolazi do izraza. Mnogo šta što je zlo u nama iščezava, a ono što je dobro ustostručuje se.

*

Video sam otkopane grobove iz V veka pre Hrista. U njima su bili još uvek vidljivi tragovi glavnih kostiju i naslućivale se osnovne linije ljudskog lika.

U meni se javilo nezadovoljstvo, kao nad neuspelim delom ili nedovršenim poslom. Čovek treba da nestane bez traga.

*

Ima žena koje su neugledne i opore na oči, kao seoski hlebac, ali kriju u sebi veliku i zdravu slast za onoga ko se ne da zbuniti spoljašnjošću, nego gleda i oseća dublje i stvarnije.

*

Čini mi se kad bi ljudi znali koliko je za mene napor bio živeti, oprostili bi mi lakše sve zlo što sam počinio i sve dobro što sam propustio da učinim, i još bi im ostalo malo osećanja da me požale.

*

Poznavao sam jednog čoveka koji je za svaku stvar koju on nema ili ne razume uspevao da nađe poneku zlu reč.

*

U strogosti koju pokazuju nekadašnji razvratnici prema mladeži, ima nečeg naročito ružnog. Oni kažnjavaju mladež i za svoje bivše prestupe; možda se čak i svete za svoju sadašnju nemoć.

*

Bojati se ljudi, znači činiti krivo Bogu. Strah od ljudi možda i potiče otud što smo se nekad ogrešili o božiji princip. Čovek u kome ima živa duša ne bi, logički, trebalo da se boji ljudi ni ičega ljudskog.

*

U noći ima uvek straha, kao vlage, nekad više nekad manje. Njegov uticaj na nas sasvim je nejednak. Ponekad imamo snage da mu se potpuno otmemo, ponekad nas samo trenutno prođe, kao jeza, a ponekad mu otvorimo sami dušu i puštamo ga da gazi i hara kako hoće.

*

Dok je čovek plen svojih strasti, rob čula i igračka mašte, dotle su i svaka tajna muka i gorčina razumljive i lakše, jer zaslužene, kao prirodno naličje nedostojna života. Ali kad se i docnije, kao gospodar svoje sebičnosti, sav predan radu, živeći za druge, uvidi da je ta ista gorčina na kraju svakog puta, onda zaista čovek ne zna šta da misli i nema čemu da se nada. Ostaje, ponekad, svetla nada, ne trajnija od bleska munje, da sve ovo nije prava stvarnost. Misao – da ćemo se probuditi jecajući.

*

Sačuvaj nas, Bože, od ostvarenja snova. Udalji od nas ono što je predmet naših želja, jer telo naše želi svoju sopstvenu smrt.

*

Ponekad čovek preživljuje takve stvari da sama činjenica da ih je preživeo znači ne samo pobjedu i izbjavljenje nego čudo; jedno ponovno, radosno rođenje po naročitoj milosti viših sila.

*

Kod unutarnjih borba koje čovek vodi sa samim sobom i sa nepoznatim silama u sebi, važi više nego igde pravilo: ne predaj se nikad! – Ni predaje, ni ustupanja! A pre svega, što kažu u Bosni: ne veži tugu za srce!

Biti uvređen nepravdom ljudi manje je nego biti u bedi, a biti u bedi manje je nego biti bolestan, biti bolestan još nije: umreti. Ali i kad je čovek uvređen nepravdom, teško bolestan, pa i na smrti, ne treba, tek tada ne treba da „pusti rđi na se“. Tada treba napregnuti sve sile i ne priznati tugu i malodušnost. Izdržati trenutak, a već idućeg časa čovek je ili na putu da prezdravi ili mrtav. A smrt je najveći i najsigurniji osvetnik.

*

Božija pravda se retko javlja. I to je sreća za ovaj svet, jer ona dolazi kao eksplozija i raznese sve zajedno: krivca i njegovu žrtvu i sve živo što se slučajno našlo u njihovoj blizini. Ostvarenje apsolutne pravde na zemlji moralo bi biti odjednom, potpuno i posvudašnje. Onda bi se pod silnim, ravnomernim i istovremenim pritiskom sve čestice držale u ravnoteži. Ovako, javljajući se retko, mestimično i na mahove, ona je isto što i orkan, kataklizma i tragedija.

*

U ovom društvu podjednako patimo svi, i žene i muškarci, samo su uloge podejljene, i to otprilike ovako: Kad mi patimo zbog žena, to je gotovo redovno zbog toga što žene nisu onakve kakve bismo mi želeli da su. Kad žene pate zbog nas, to je uvek stoga što smo ovakvi kakvi jesmo. Ali, što je glavno, patimo svi i mučimo se često, dugo, svirepo i besmisleno.

*

Samo aktivni ljudi i njihova borbenost i bezobzirnost pokreću život napred, ali ga samo pasivni ljudi i njihova strpljivost i dobrota održavaju i čine mogućim i podnošljivim.

*

Zavist ljudi, to je gnev bogova.

*

Gledajući jedno ljudsko naselje na nekoj vlažnoj strmini, ograđeno posrnulom ogradom, dođe mi misao o pravoj nameni ovoga sveta.

U stvari, ova planeta je možda jedan obor u koji je saterano i zatvoreno sve što je u vasioni živelo i gamizalo, sa jedinom svrhom da tu pomre.

U velikim bolnicama ima po jedna soba u koju prenose one bolesnike za koje se vidi da će živeti još nekoliko sati. U vasioni, ova naša zemlja je takva soba za umiranje. A to što se plodimo, to je samo iluzija, jer sve se to dešava u granicama smrti na koju smo osuđeni i zbog koje smo na zemlju bačeni. U stvari, mereno vasijskom merom a kazano našim ljudskim rečima: juče smo dovedeni, a sutra nas neće više biti. Možda će još trava rasti i minerali sazrevati, ali samo za sebe.

*

Kad naiđu teška mutna vremena i učestaju sukobi i uzbune među ljudima, otvori se odjednom Biblija na njenim najtamnijim stranicama i naš užas ili naše nerazumevanje nađu drevne i poznate reči kao jedini izraz.

Gledajući vojnike i žandarme koji su do malopre bili i ubijali, video sam im u očima, duboko ispod spoljnog besa i drskosti, jedva primetno kolebanje u kome je bilo i životinjskog straha i neke želje da se ne bude na tom mestu ni u tom obliku. U tom drhtanju u dnu zenica pročitao sam odjednom jasan i nesumnjiv jadni, strašni i detinjski Kainov odgovor: – Zar sam ja čuvar brata svoga?

*

Ne smrt, zaborav rešava sve. Zaborav, i to ne samo pojmova, reči i lica, nego svega što postoji i živi. Zaborav tela i zaborav vremena. Zaborav, da bi se moglo predahnuti i živeti dalje u telu bez sećanja, sa duhom bez imena. Zaborav, smrt sa pravom na nadu.

*

Odavno mi je postalo jasno da ne bi imalo smisla, da ne bi bilo moguće živeti kad bi život bio onakav kakav na mahove i izgleda, kad bi sve stvari u životu bile samo ono što njihovo ime kazuje i ništa više. Ovako, znam da koliko god je prostranstvo života na površini, u širini, toliko ga ima u dubini, tako da su

nevidljive i skrivene mogućnosti života bezbroj miliona puta veće od onih koje vidimo na površini.

Jedino je tako moguće podneti život i misao o smrti.

*

Čim neko nešto voli i za nešto se veže – misao neku, predmet ili živo ljudsko biće – on daje nešto od sebe i spreman je da daje i gubi još više, bez mere i računa, sa istom onom nagonском bezobzirnošću i stihijskom žestinom sa kojom se ljudi bacaju na sticanje i grabež. I to je do sada jedini poznati način kako jedan čovek može da daje drugim ljudim ili stvarima oko sebe i ono što ne mora i onda kad ne mora. Tako to što se zove ljubav stvara jedno nepregledno i nerazumljivo knjigovodstvo međusobnih davanja i primanja, sa potpuno antipodnom, astronomskom računicom u kojoj je sve nejasno, ali čiji je krajnji zbir kratak, jasan i razumljiv.

*

S godinama počinju i u najburnijem čovečjem životu da se ustaljuju i primećuju izvesne pojave koje se simetrično i ravnomerno ponavljaju. I duh koji živi veoma malo svesno i voljno ne može da ih ne primeti. Tako čovek gleda svoj život unapred. Zna se šta nosi oktobar: sluti se mart i predosećaju letnji meseci. I tu ne pomaže nikakva higijena duha ni profilaksa (i na to se s godinama dolazi!), niti ima bežanja niti može biti zaborava. Najveći napori volje uzaludni su ili pomažu vrlo malo. Najoprečnija duhovna stanja: strah ili opasna radost ili plodan mir, smenjuju se u čoveku gotovo kalendarskom stalnošću i javljaju se neminovno, uporedo sa promenama na zemlji.

*

Da starimo, da umiremo, to smo oduvek znali, iako smo se sporo navikavali na tu misao i teško mirili sa njom. Ali sa godinama, evo se javljaju u nama, i to pre smrti i pre samog starenja, nove misli sa kojima se čovek ne može da pomiri i koje nas guraju u starost pre vremena i u pravu smrt pre umiranja. To je: jasno i neumoljivo saznanje da u onom što je plodno, radosno i napredno u svetu, mi sve manje i sve ređe učestvujemo, da je sve više zanosa koje ne osećamo i podviga u kojima nemamo udela, da u stvari, za nas, svet vene i umire pred našim očima, a mi, još živi ali izvan života, posmatramo ga nemoćni, bez reči i pokreta.

*

Odavno sam primetio na licima ljudi koje je zadesila velika nesreća neki naročito mučan i ružan izraz koji iznenađuje i odbija, i koji je gotovo istovetan sa izrazom lica kod ljudi kojima je potpuno ovladao jedan porok i muči ih bez prestanka.

Ne znam, u ovom trenutku, gde treba tražiti objašnjenja ovoj činjenici i da li bi se ono moglo naći, ali činjenicu sam utvrdio nesumnjivo. Verovatno da ste je primetili i vi.

Da li između bola i poroka, pored sve ogromne razlike i mesta koje im mi dajemo u hijerarhiji ljudskih stradanja, postoji veza, ili možda oni imaju zajednički koren negde u dubini? Ili je lice ljudsko tako siromašno da se izrazi svih mogućih duševnih stanja svode na nekoliko utvrđenih grimasa? Ili je naše oko slabo i moć našeg rasuđivanja o stvarima koje gledamo tako malena?

*

Bože, ne dopusti da srce naše ostane prazno, nego daj – pošto od Tvoje volje sve zavisi – da uvek želimo i da se nadamo, i da to što želimo bude dobro i stvarno i da naša nada ne bude isprazna. Daj da predmet naših želja bude viši i lepši od našeg života i da se dobroj nadi nikad ne izneverimo zbog kratkih i varljivih ostvarenja koja zaklanjaju vidik i lažno obećavaju odmor. Daj nam prav put, sa prolaznim posrtanjima, a sa mirom i slavom na kraju. I daj nam mudrosti i hrabrosti, kad nam daješ iskušenja. I ma kuda išli i lutali, ne daj da na kraju ostanemo izvan Tvoje sveobimne harmonije, jer to svake sekunde, na svakom mestu, svakim delićem bića želimo.

*

Na mahove imam punu iluziju da mi je u strahovitoj lomljavi i prolaznosti svega oko mene dato pet minuta, poklonjeno pet minuta života na belom hlebu, da slobodno i mirno dišem i mislim. I ja koristim radosno i snažno to vreme, mirnoćom biljke, i ne pomišljam ni kad je počelo ni kad će svršiti. A moja misao proteže tih pet minuta u beskonačnost, iznad svih pokreta, sukoba i bura, i ja živim svetlim, dubokim životom misli i ne mogu nijednom od tih pet trenutaka da dogledam kraja, jer je veći od sveta i dublji od sreće.

*

U najgorim trenucima, kad je graja oko mene na vrhuncu, kad se pomračje i poslednji tragovi razuma i dobrote i kad sve reči i grimase izražavaju samo zle i pogrešno upućene nagone, tada ja jednim očajničkim pokretom misli, kao munjom, uništim ceo svet, zбриšem i survam u ništavilo sve, do poslednjeg traga postojanja. Nad svim onim što su ljudi radili i govorili, neopisivo strašnim, ali iščezlim i pokopanim zauvek, zacari se tišina, ne mrtva i bezlična tišina ljudskih naselja, nego velika vasiona tišina, jedan nov svet, sav od tišine, divni Jerusolim, božiji grad, nem, veličanstven i neprolazan. Blokovi tišine, lukovi i uglovi od tišine,

senke i prosijanja na zgradama i u dnu vidika, jedan nov život onih koji su izgubili igru u svetu, raj koji ostaje pošto se izbesni materija u njenom obliku koji vidimo i dodirujemo svakog dana i koji nas truje i satire svakog minuta.

*

Sada, kad sam video, čuo, osetio i upoznao i jedno i drugo, vreme je da potražim treće mesto. Skrovito a uzvišeno mesto, gde se ne urla i ne peva, gde se stiču konci i uslovi života i smrti, gde se ne želi i ne čeka, nego se sedi nad nađenim i dočekanim, nad nepreglednom i neprolaznom rekombinacijom života, celog života, u razmišljanju, bez želje i pomisli da se obuhvati, zaustavi ili zagrabi.

*

Vreme je za mene najveće čudo. Poimanje vremena, upotreba vremena, osećanje vremena, sve su to za mene prave zagonetke, koje se postavljaju preda mnom svakodnevno. U svako doba dana i noći, u snu i na javi, osećam vreme kao elemenat, blag i koristan ili štetan i razoran, kao što čovek oseća vazduh, vatru, vodu. Gušim se od nedostatka vremena ili osećam kako me žeže i satire, ili plivam u njemu sa osećajem božanske lakoće. I u svakom trenutku znam da je vreme jedna bolna iluzija, da je, u stvari, broj suđenih otkućaja našega bila i iza poslednjeg, proteže se unedogled večnost našeg nepostojanja, nemeđljiva, neosvetljena, neshvatljiva i neizreciva a prisutna u svakoj našoj misli, u dahu, reči i zalogaju.

*

Na mahove, usred aktivnog života, osetim odjednom kako sve odlazi, kako stvari napuštaju svet i čovek čoveka. Tada se vraćam svojoj samoći, pravom zavičaju moje svesti. A moja samoća, to nije tišina i nepomičnost, mrak i besvest; to je vapaj i kliktaž svih ljudskih sudbina i životnih zahteva, od postanka sveta do danas, to je vihorno kruženje bezbrojnih sunaca, prema kojima je ovo što nas greje samo igračka, to je brujanje miliona vasionkih zvona u kojima su planete klatna. I kroz tu vasionu bez kraja i imena, poboden je, od vrha do dna, kao stožer, mač od svetlosti – moja svest.

*

Bolovi koji potiču od urođene osetljivosti, od nesklada između mog unutarnjeg života i svega oko mene, od nerazmrsive igre mašte i stvarnosti, ti bolovi postaju s godinama ređi i imaju sve manje vlasti nada mnom. Ali zato osećanje prolaznosti sve više prožima celo moje biće, hara u meni kao zaraza. I to nije više

pitanje mojih rođenih godina, ni opstanka stvorenog sveta oko mene. Ne. Reč je o vremenu uopšte, o vremenu kao takvom. Sa strahom, sa osmejkom, gotovo sa zadovoljstvom gledam kako minute protiču. I u daljini nepojmljivi i bezimni trenutak kad će kanuti poslednja minuta i kad će izvor vremena presušiti zauvek. I vidim jasno: u borbi koju svet vodi sa svojim suđenim vremenom što prolazi, ja sam, kao prebeg, stao na stranu vremena, dakle na stranu onoga što umire i nestaje. I sad gledam svet kao neko ogromno telo od kojeg otiče njegovo vreme kao krv, i sa svakom minutom koja iskuca, sa svakim krvnim zrcnem, to veliko telo stari i slabi, neprimetno ali stalno. A u tom opštem potopu koji predstavljaju naš život, naše vreme i ovaj svet, ja plovim na santi koja se zove prolaznost.

*

Jedna sekunda mira, kad se sve što se u meni ukrštava, sukobljava i lomi zadržavalo i stišalo u svetli trenutak ravnoteže. Iznutra me obasja, na mahove, srećna svest o nepostojanju. Obasja, i umine.

*

Kad god mi se dešavalo da me ljudi i prilike oko mene prisile na animalan život i biološku borbu, uvek sam uspevao da nađem neslućene i neočekivane utehe i pomoći koje su ličile na prava čuda. U stvari, to su bile proste i jasne misli koje su osvetljavale put na daleko ispred mene i iza mene i time mi davale i tačnu sliku i pravu meru moga položaja. U najgorim trenucima mislio sam ovako: ovaj užas od niskog života cena je kojom se plaća i iskupljuje sve visoko i lepo što smo znali i osećali, a pošto je sve ovo u najjužoj uzročnoj vezi sa našom misli o Bogu i našim osećanjem lepote, treba naći snage da se i ovo primi i zavoli isto kao što se vole Bog i lepota sami. I kad oni koji me tlače, truju i jedu, i koji za drugi život i ne znaju, nalaze u sebi snage, izdržljivosti i veštine za borbu, zašto da je ne nađem ja koji sam gledao i koji ću opet videti sjaj drugog, lepšeg života za koji nijedna žrtva nije prevelika i nijedna cena previsoka?

Tako se u meni utvrđivalo saznanje da je svaki niži život u službi višega, da je sve povezano i osigurano i da je čovek svuda i u svako doba na svom pravom mestu i – samo prolazno. Sa tim skupim saznanjem čovek može sve podneti, jer je svaka bitka unapred dobivena samim postojanjem neuništive i prave misli.

*

Živeti u strahu, u kajanju, u stalnom strahu od straha, ne moći oka sklopiti i ne moći dušom danuti, i pri svemu tome raditi i smeјati se i razgovarati, to znači za ljude kao ja živeti i uspevati među svetom.

*

U dnevniku mojih pomračenja svako se od njih takmiči za prvo mesto po snazi i trajanju.

*

Protiv verovanja u pakao buni se osećanje, a protiv verovanja u raj buni se sve u meni i sve što vidim i znam oko sebe oduvek. Ni sam Stvoritelj sa svojom beskrajnom dobrotom, ni dragocena krv najveće žrtve, ništa nije u stanju platiti cenu koja bi trebalo da se samo i jedna četa odabranih uvede u raj, ako raj treba da bude ono što se kaže da jeste. Nema delića jednog na nama koji bi bio moguć i sposoban za večno blaženstvo i smirenje u Božanstvu. Nema i ne može ga biti, ni posle svih ispaštanja i očišćenja, čak ni po snazi božje milosti i ljubavi. Čovek po svome biću i pozivu nije predmet spasenja i blaženstva, nego stvar koja pada i propada. Jer, mi rođenu krv prolivamo i, što je gore, mi jedan drugog sudimo, i to stalno, nepotrebno, bezdušno i besmisleno, tvrdim srcem i kratkim razumom. Zato, ako postoji raj namenjen nama ljudima, on je prazan i ostaće doveka prazan, a to je kao da i ne postoji.

Ničega u nama nema što bi moglo opravdati postojanje raja. I najviše što se za nas moglo učiniti, to je da nam je dat san o rajju.

*

Ispod strašnog života koji vodim, javi se zvuk, duboko, jedva čujno, kao romon vode koja se naslućuje. Zastanem samo za trenutak, poznam ga, i krenem dalje, utešen saznanjem da nisam bez nade zalutao i da još ima povratka i izlaza, dok ispod mojih tvrdih i krivih puteva teče voda božjeg spasa i dok mogu da joj čujem glas koji me čisti, spasava i odnosi sve oko mene, kao moćna a nevidljiva poplava.

*

U ljubavi ima mnogo bola, nereda i nepravde. Ali ljubav je tako tajanstvena stvar da i to možda samo tako izgleda pred našim površnim i nesavršenim sudom. Snaga i veličina ljubavi, koju nikad dovoljno ne poznajemo, možda je tolika da se i to što nama izgleda kao bol, nered i nepravda ispravlja i poravnava negde, na nekom višem planu koji mi ne vidimo.

*

Kad čovek koji je predodređen za duhovni život i već posvećen u njega, pređe – *avec armes et bagages*¹ – u protivni tabor, u svet isključivo spoljnog i materijalnog

¹ Sa oružjem i prtljagom. (Prev. Ivana Misirlić.)

života, to je za duhovni svet ogroman poremećaj, otprilike kao što su velike geološke kataklizme za zemlju. To je velika šteta za oba sveta i najcrnja propast za čoveka samog. Ali najgore što ga čeka u tom novom životu, u kome je svaki sat jedan sasvim zaseban pakao, to je ovo: Takav čovek unese u nestalni i besmisleni spoljni život sva merila i svu logiku duhovnog života i poretka. I tu nije teško zamisliti paklenu disharmoniju takvog života. Čovek lebdi i gine na mukama, kao između dva ispolinska žrvnja, između onoga što više nije i onoga što ne može i ne treba da postane.

*

Težak čas koji nije moguće preživeti, nego ga treba preskočiti.

*

Fiksna ideja od koje mnogi ljudi pate, ne priznavajući to nikad nikom, jeste vrsta duševne epilepsije.

Kao i kod epilepsije, čovek dobro zna da boluje od „ideje“, ali dok se ona ne javi on je potpuno zdrav. A „ideja“ se javlja naglo, neočekivano, neodređenim povodom, i tada čovek nije više svoj gospodar, jer ona sve u njemu i oko njega porobi. Njegova svest postaje živa rana. On trenutno obnevidi za sve oko sebe i odjednom, kao što kaže španski pesnik, „ne vidi sunca ni ruža“. On je tada, u sebi, potpuno jednak epileptičaru koji je pao nasred nekog trga i oko koga se iskupio radoznao svet, a neki iskusan čovek metnuo mu u zgrčenu ruku hladan ključ ili neki drugi predmet od gvožđa.

Nesvest i u isto vreme svest o sramoti i jadu. A za njegovu muku nema ključa ni drugog hladnog gvožđa koje bi ga dozvalo sebi. On može samo da neizmerno pati, razapet između grozne stvarnosti koju stvara njegova „ideja“ i žive svesti da to ipak nije tako, da je sve samo uobraženje. Tako ostaju kao jedina stvarnost muke koje on podnosi.

Ali ima jedan divan trenutak koji poznaju ljudi mučeni fiksnim idejama. To je trenutak kad se čovek, posle jela ili spavanja, ili usred nekog posla, odjednom digno, ispravi i zakorači veselo u svet u kome od njegove „ideje“, koja mu je na njenih milion načina do malopre krv pila, nema više nigde traga ni glasa. Od celog jednog mračnog i zamršenog sveta nigde ni senke. Ah, taj trenutak, kad opsednuti oseti da je slobodan, uvidi da uobraženi svet zla i opasnosti ne postoji, da može slobodno odahnuti i mirno živeti, taj trenutak odmora ne da se opisati, ne može se ničim platiti ni nadoknaditi.

Ali iz te prevelike sreće, već vrebaju sekunda jedna u kojoj će se ponovo pojaviti „ideja“, dići kao tamna bezglasna raketa, i ponovo zaviti u crno celu vasionu.

*

Zaborav je jedan od elemenata neophodnih u razvitku života.

*

Poslednja stranica sveske.

Poslednja stranica je za neizvesnost. Za srećno neznanje s kojim se legne pod teretom mraka i ustaje na poziv sunčeve svetlosti. Neizvesnost je imanje onih koji nemaju ništa i velika nada onih koji nisu navikli na dobro u životu. Neizvesnost je za razumne i ponosne ljude ono što je gatara za budale, slabiće i sebičnjake: nago-veštava dobro i zlo, pogađa retko, ali zato dopušta sve, i najoprečnije, mogućnosti.

Kako da ne budemo ispunjeni poštovanjem prema neizvesnosti koja se stere pred nama, kad ona, možda, krije u sebi naš spas i izbavljenje.

*

Ono što može i biti i ne biti uvek se, na kraju krajeva, pokori onome što mora biti.

*

Ja se ne bojim nevidljivih svetova.

*

Plod poremećenog ili dotrajalog tela, to je misao koja nas ka grobu vuče.

*

Otažbina – krug sunčeve svetlosti.

*

Dode vreme kad se čovek nađe pred mračnim neprelaznim jazom koji je godinama, polagano i nesvesno, sam sebi kopao. Napred ne može, natrag nema kud. Reči nestalo, suze ne pomažu; sramota ga da jaukne; a i koga da zove? Ne seća se pravo ni svoga imena. Tada vidi čovek da na zemlji postoji samo jedno istinsko stradanje, to je: muka nemirne savesti.

*

U prvoj polovini života, čovek želi i radi ono čega će se u drugoj polovini stideti i odricati, a druga polovina mu prođe u uzaludnim pokušajima da se popravi ili

bar zataška ono što se radilo u prvoj. Tako se na kraju sve potire i svodi na nulu. Ostaju samo kajanje i stid.

*

Ima dana kad se namučenom i otrovanom čoveku osmehne vedro jutro, i sve tegobe koje su ga još do maločas okružavale, crne, teške i nepomične kao planine, odjednom nestanu kao maglovita priviđenja. Sve tada biva lako, dobro i jednostavno. I da neće, čovek mora da se raduje. Diše lako kao na visokoj planini. Zaboravlja odakle je pošao, ne pita se kuda ide. Ne želi ništa, ne boji se ničega. Javlja mu se doduše misao: kad su tolike strahote tako lako i brzo nestale, one se još lakše mogu ponovno javiti.

Ali ništa ne može u ovakvim trenucima da zbuni i poremeti čoveka, isto kao što ga u mračnim časovima sve tako lako smućuje i „do smrti“ rastužuje. Ništa!

Može biti da je duh što nas muči sličan rafinovanom krvniku, tj. kad počnemo da gubimo svest, on prestane sa mučenjem, poliva nas hladnom vodom i doziva k svesti, kako bi mogao da nas, svesne, ponovno muči. Možda je to smisao ovakvih jutara.

Pa sve i da je tako, ništa ne može da me spreči da u ovim trenucima dišem strasno i slobodno, kao pored studenih izvora, na vazdušnim visinama.

*

Čim čovek počne da primećuje šavove i sastavke na životu kojim živi, znači da za njega više nema sreće ni pravog mesta u ovom svetu. On tada niti može da zaboravi ono što je jednom sagledao, niti može iz onog što vidi da izvede neki plodonosan zaključak. Ostaje mu samo da otkriva sve nove šavove i pukotine i da im daje sve nova tumačenja i objašnjenja. Tako, dok mu se ceo život ne pretvori u to.

*

Iz razgovora sa ljudima vidi se jasno, ili bar nazire stidljivo, koliko svi pate, brinu i strahuju. Strah je svuda i nesаница opšta. Malo ko zna čega se zapravo boji, a u većini slučajeva taj strah je neopravdan ili preteran, ali pored svega toga ljudi idu sa unezverenim pogledom, birajući sporedne ulice, a noću drhte pre nego što zaspu i bude se u tami, pre vremena, suvih usta, sa jaukom i sa osećanjem da su sa obe noge u klopci.

Tome odgovaraju: potpuni nered u duhovima i zabuna u mišljenju. Pametni ljudi govore stvari zbog kojih se nekad išlo u ludnicu, drugi ih slušaju, čude se i zgranjavaju, i pri tome kazuju besmislice koje nisu ništa manje od onih koje su čuli.

*

Fizičke patnje svake vrste i jad laganog oronjavanja. Ali moralna beda je veća i teža od fizičke. Daleko veća, čak i kod onih kod kojih moralne vrednosti nisu nekad mnogo važile.

Učimo se da živimo stegnuta srca, oborena pogleda, bez plana, gotovo i bez nade, bez zračka utehe.

*

Tako je čovek stranac, i to u onom dubljem, pravom značenju te reči. Sve što je bilo, otpalo je od njega, a izvesno je da ničega više ne može biti što bi se nerazdvojno vezalo za njega. Ljudi, njihova dela i reči, sve su to kao senke predmeta koje su, u trenutku kad je sunce na zenitu, ušle u svoj predmet. Nikad, nikad još nisam to ovako osetio. I, kao i ranije, nekad, u sličnim trenucima, budi se u meni osećanje bogatstva, čiste sreće što dolazi od misli koja gori u meni kao plovak u kandilu.

*

O svima stvarima iz mog života ja sam navikao da govorim kao o tuđim i dalekim, a o celom životu uopšte kao o nečem što je prošlo ili što je samo moglo biti. I to oduvek.

*

Ja sam podlegao u životu, ali ja nisam pobeđen, nego nadigran.

*

Ima ovakvih slučajeva: ono što je jednog čoveka zauvek osramotilo u očima ljudi i pred njegovom rođenom savešću, vidno je i pristupno svima. A ono što je sveto, čestito i uzvišeno bilo u njemu, ostalo je, uglavnom, neviđeno i neznano, jer se javljalo samo u blesku, na mahove, kao munja u dubokoj noći, kad svi spavaju.

*

Ko u ovom svetu ne ume da organizuje sam svoj život, nije vredan da živi, a ko ga sa uspehom organizuje, izgubi pri tome toliko snage i svežine da mu i ne vredi mnogo što živi.

*

Na kraju, svi računi i sve ispitivanje, sve se svodilo na jedno: pravo prokletstvo njegovog života dolazilo je od visokog mišljenja koje je imao o sebi. I što je najgora, on toga nije bio svestan; to mišljenje je živelo u njemu kao što živi u nama naš krvotok i stalno lučenje žlezda, a mi ga nismo svesni, ne znamo ga, ne osećamo i ne vidimo drugačije do po njegovim krajnjim posledicama.

To je čoveka zavodilo na hiljade krivih puteva i pogrešnih zaključaka u životu, nagonilo ga da uzroke svim svojim mnogobrojnim nedaćama i nezadovoljstvima, i svima protivrečnostima svog života – traži tamo gde oni nisu i ne mogu biti.

*

U svakom svom i najsitnijem postupku, on je ceo prisutan.

*

Jednom mu je neko – u zao čas! – rekao da je pametan. Kako i zašto, to sam bog zna. Tek, on je poverovao u to. I otada je taj inače mirni i bezazleni čovek postao nemoguć, težak sebi i drugima.

*

Sa našim razvojem je vezano da dok smo mladi volimo ozbiljne teme razgovora, negujemo sa oduševljenjem tugu i stalno imamo pred očima tragične, visoke uzore. A kad zađemo u godine, počinjemo da naginjemo, neko pre a neko posle, stvarnim, ograničenim predmetima razgovora, vedrijem i blažem tonu u svemu, vrlo često lakoći, veselosti, pa i lascivnosti u konverzaciji.

Tu su stariji ljudi isto tako nesvesna žrtva svoje zrelosti kao što su mladići žrtva svoje moćne i nepromišljene mladosti.

Ljudi koji ulaze u godine trebalo bi da pripaze na svoje razgovore i na te svoje sklonosti vedrini i lakoći. Po njima, oni mogu da prate još neprimetno slabljenje svojih unutarnjih snaga, da se nadziru i ispravljaju. Jer, treba znati da mladićima, i to onim najboljim, ništa nije tako odvratno kod starijih ljudi, koji u njihovim očima izgledaju uvek bliže grobu nego što stvarno jesu, kao upravo ta želja za lakoćom, šalom ili čak dvosmislenošću tona. Oni mnogo lakše praštaju „starcima“ zaostalost njihovih gledišta i njihovu strogost i uporstvo u mišljenju, nego njihovu sumnjivu i nedostojnu veselost. Protiv prvoga se bore, ovo drugo ih ispunjava mučnom odvratnošću.

*

S vremena na vreme dešava se u ljudskom društvu da se mržnja i gnev izliju iz svog korita, da poruše sve, zasene razum i ućutkaju sve bolje nagone u čoveku. Dok besne, izgleda da je smak sveta i da će umesto svega što postoji, živi, sja, kreće se i govori, ostati samo mrtvi okean od mržnje i gneva, sam sebi svrha do veka. Tek dublji i pažljiviji pogled pokazuje da nije tako i da mržnja i gnev ne uništavaju život, nego ga preobražavaju. Tako je sazdan ovaj svet da nas ljubav i razum vode u stvaranju boljeg reda, ali mržnja i gnev otklanjaju zlo i nepravdu. Samo mržnja i gnev mogu da zbrišu granice trulih carevina, pomere temelje trošnih ustanova i brzo i sigurno obore krivdu koja preti da se zacari i ovekoveči. Jer mržnja daje snagu, a gnev izaziva pokret. Posle, mržnja se ugasi, gnev klone, a plodovi snage i pokreta ostaju. Stoga se i dešava da savremenici, u takvim istorijskim trenucima, vide samo mržnju i gnev, kao apokaliptičke zveri, a potomstvo, naprotiv, samo plodove snage i pokreta.

*

Budite nepoverljivi prema sebi, svojim osećanjima i raspoloženjima. Budite nepoverljivi prema sebi pa nećete imati potrebe da budete preterano nepoverljivi prema celom ostalom svetu. A time ćete biti bolji, pravedniji, svima prijatniji, i sami sebi lakši. Čim osetite opštu zlovolju prema svetu i nepoverenje prema ljudima, više nego što je to razumno opravdano i potrebno, odmah budite na oprezu, ali prema samom sebi, i obratite pažnju na svoju unutrašnjost, jer to je najbolji znak da nešto u vama nije u redu.

*

Drevna je istina koju svi znamo, a o kojoj nikad ne vodimo dovoljno računa, da narodi posle pobeđe često teže stradaju nego posle poraza. To nije samo stoga što je posle uspona lakši pad a posle pada verovatniji uspon, nego i stoga što ljudi i narodi lako zaboravljaju prilike i uslove pod kojima su pobedili, i tako padaju u sudbonosnu grešku da svoje osećanje pobeđe protežu i na nove događaje i nove opasnosti, koje zahtevaju nove napore. Tako se može kazati da je jedan narod najteže ugrožen u trenutku kad je ceo prožet svešću o svojoj pobeđi. Oslabljen naprežanjima koja je od njega tražila stečena pobeđa, narod je tada najmanje sposoban za nove žrtve i napore, a njegovo pobeđničko osećanje koje ga još drži, zavodi ga na shvatanja i postupke koji traže i jedno i drugo. – Samo jedno mudro vođstvo i zdrava kolektivna svest mogu obezbediti narodu plodove pobeđe i sačuvati ga od opasnosti koje vrebaju na svakog pobeđnika.

*

Rat, i najduži, samo protrese pitanja zbog kojih se zaratilo, a njihovo rešenje ostavlja vremenima koja nastupaju posle sklapanja mira.

*

Sa malo razuma, dosta napora i mnogo dobre volje, sve se u životu, na kraju krajeva, da nekako udesiti. Ali to i jeste najgora strana života da se sve u njemu mora stalno udešavati. U očima ljudi koji vole život ovakav kakav je, tj. u očima velike većine, to je dobro i prirodno, jer za njih sve stvari u svetu i postoje samo utoliko ukoliko ih oni svojom aktivnošću mogu da udeše i prilagode svojim potrebama. Ali po shvatanju drugih, malobrojnih, to oduzima stvarima svaku pravu vrednost i više značenje. Oni se sa tim ne mogu nikad pomiriti, čak ni onda kad žive i rade kao i svi ostali. Za njih sve ono što se mora sa trajnom pažnjom i stalnim naporom doterivati i udešavati i ne znači život. Oni nisu ni sposobni za tu pažnju i takav napor; ne što ne bi imali snage i razuma koliko i oni prvi, iz većine, nego što nisu u stanju da prihvate takvo shvatanje života, pa ni po cenu života samog. Oni mogu da prime život samo kao niz čudâ, u najjužoj vezi sa njihovom ličnošću, a gde izostane čudo, tu redovno nastupa katastrofa koju ništa ne može zaustaviti i na kojoj se ništa ne da udesiti.

*

Zašto se bojimo svojih uvek više ili manje pogrešnih predstava o svetu i o zbi-
vanjima i odnosima u njemu, kad se ne bojimo smrti i potpunog nestanka? Ili je,
možda, i to samo jedna od naših pogrešnih predstava?

*

Strah je u službi nepoznate sile koja ide za njim kao lovac za hrtom. Posma-
tram strah pod raznim vidovima, u sebi i oko sebe, i sve mi se čini da se ljudi i
ne boje zbog onoga zbog čega kažu i misle da se boje, nego zbog svoga rođenog
straha. Strah leži u njima i vreba i čeka, kao gladan pauk, da ma šta zatrese mrežu
čovekovih živaca. U tom trenutku, on se diže i slepo baca na svaki i najneznatni-
ji povod, jer njemu je svaki dobrodošao. Strah tada ispuni celog čoveka, pomuti
mu misli, zamagli vid, podseče noge, načini od njega slepu i nemoćnu žrtvu za
nepoznatu silu koja treba da ga proždre. Ako čovek toga puta ne podlegne, strah
se opet uvuče u njega, napravi se malen i nevidljiv, i čeka novi povod.

*

Ne prodire strah spolja u naše misli, nego leži oduvek u nama i nastoji da obuhvati i prožme sve što nam stane pred oči i dođe u svest. On je kao vulkanski pepeo: mrtav, ali poletan, brz i smrtonosan, i stvara grobnu humku od svega na šta padne. Mi ga ne priznajemo, ali njemu ne treba naše priznanje. (7. IV 1944. Beograd)

*

Tražeci ono što mi treba, a što ni sam ne znam tačno šta je, išao samo od čoveka do čoveka, i video sam da svi zajedno imaju manje nego što imam ja koji ništa nemam, i da sam kod svakoga ostavio ponešto od onoga što nemam i što tražim. – Ostaćeš potpuno sam i neće ti biti potrebno da umreš! (25. II 1944. B.)

*

Da je ćutanje snaga a govorenje slabost, vidi se i po tome što starci i deca vole da pričaju.

*

Većina ljudi ne zna i ne oseća da život nema dna ni kraja: u tom neznanju treba tražiti razlog tolikih naših pogrešnih shvatanja i uzaludnih, vidljivih i nevidljivih katastrofa.

*

Ko nema više snage da se drži u matici života (a taj trenutak nastupa neminovno, kod nekog pre, kod nekog posle), ništa mu ne koristi da viče i da se propinje na prste. Još manje vredi žaliti se na ljude i na njihovu zaboravnost i neblagodarnost. A najžalosnije je da svak to radi i da ćemo, kad se nađemo u takvom položaju, svi to raditi. Ko ipak uspe da se savlada i da zadrži u sebi svaku žalbu i svaki prekor, taj umire od svog rođenog otrova. Jer, to naše vajkanje još je jedini, iako bedan, dokaz da smo živi i još na površini. (28. II 1944. B.)

*

Ova želja za vrhuncima, za savršenstvom u svemu, dijabolična je, sestra gordosti koja upropašćuje. Ona slabi a ne jača čoveka, zaluđuje a ne vodi. (1. III 1944.)

*

Kad nisam očajan, ja ne valjam ništa.

*

U izuzetnim i sudbonosnim događajima kao što su ova bombardovanja iz vazduha, kao i u vremenima teških političkih progona, držanje većine ljudi je slično. Plašljivima i samoživima se čini da je sve što se dešava – svaka pojedinost – uperena protiv njih lično. Plitkoumni ljudi, kao i oni koji su po prirodi lakomisleni i bezbrižni, ne misle o tim događajima uopšte, sve dok ih ne osete na svojoj koži. Jedino razborit čovek trudi se da sve promene u društvu i javnom životu posmatra hladnokrvno i tumači pravilno, i da prvo uoči i oceni njihovo opšte značenje, a tek posle toga ispituje u kojoj meri ti događaji mogu i njega lično da pogode, i onda nastoji da se ukloni i zaštiti – ukoliko mu je to moguće i moralno dopušteno. (Beograd, 1944.)

*

Teško je zamisliti a kamoli opisati bol i ogorčeno iznenađenje velikog rođenog egoiste kad ga neko izneveri, napusti ili mu učini ma šta od onoga što je on vazda drugima činio. Tako ogorčeno rikne na svoje ubice ranjen tigar koji je celoga veka živeo od toga što je ranjavao i ubijao sve oko sebe. (7. IV 1944.)

*

Teška bezumna misao koja dugo muči i najposle ubija. Ona je u meni kao bolest koja se krije, ali koje sam svestan u svakom budnom minutu. Ona se pretvorila u trajno stanje moga duha i, potiskujući sve ostalo, umrtvila moju volju i zavlada svim radnjama za koje još nalazim snage. Ne mogu drugačije.

To je ona nezdrava potreba da se odmah razračunam, izmirim i poistovetim ili sukobim i razidem sa svim što se pred mojim duhovnim ili telesnim očima pojavljuje. To je bezuman napor koji traži stotinu ovakvih snaga kao što je moja. U mom slučaju, on je isto što i samouništenje. (14. V 1944. Rumunska ul.)

*

On nije imao ni potrebnu snagu volje da savlada i suzbije svoje nezdrave želje, ni hrabrosti da podnese posledice njihovog ostvarenja. (21. IV 1944.)

*

Neprestano su vapili za slobodom a zaboravili su da, pre toga, traže snagu da tu slobodu dostojno nose. (17. VI 1944.)

*

Često mi se čini da sam gori i slabiji od poslednjeg među ljudima. (2. VIII 1944.)

*

Pre više od trideset godina, kao mlad, smrtno bolestan čovek, zapisao sam: „Bez oproštaja se sa sveta odlazi.“ Posle toliko godina i iskustava koja su mogla da me prosvetle i obogate, ja u ovom teškom trenutku ne nalazim ništa drugo u sebi do ovih nekoliko reči bez pravog smisla i vidne veze sa životom. Samo one trepere u meni kao žalosno bakanje. (23. VIII 1944.)

*

Neko je rekao da jedan narod može da očuva svoju slobodu samo po cenu večite budnosti. A vi sad zamislite kakav je to život.

*

Gledajući oko sebe očajnu rugobu i mnogostruke i teške posledice nerada i nehata, zarekao sam se da ću raditi, mišlju i rukama, za sebe i za druge, uvek i svuda, ali raditi. Tako da trajno živim u plodnom pokretu i korisnim promenama. Zarekao sam se da ću braniti sebe i svoje i mesto na kojem živim od nereda i nečistoće, zastoja i nemaštine.

*

Ljudi koji čisto i bezgranično vole ne pomišljaju lako da se ma šta oko njih menja, a ponajmanje sam predmet njihove ljubavi. Oni merom večnosti mere prolazne i promenljive pojave oko sebe. A njihova smelost biva nagrađena, jer im sve oko njih izgleda večno i nepromenljivo, i tako sa tom divnom iluzijom provode i svršavaju svoj vek, oslobođeni najvećeg ljudskog zla, užasa od prolaznosti.

*

Slabe i plašljive ljude strah nagoni da rade upravo ono čega se najviše boje.

*

Svi su pokojnici, u stvari, zaboravljeni.

*

Ko nosi u sebi veliku, istinsku strast, taj je nesrećan i mučen više nego stotina drugih ljudi zajedno, ali je pošteđen od mnogih sitnih briga i nedaća koje muče većinu ostalih ljudi celog veka i svakog dana pomalo.

*

Istorija jednog naroda, u svojoj suštini, to je ponavljanje jednog istog biološkog fenomena, stalno i neumitno jednolično. To ponavljanje je praćeno raznim i različnim moralnim i socijalnim promenama na površini.

*

Ko uspe da pronikne tišinu i dozove je njenim pravim imenom, taj je postigao najviše što smrtni čovek može postići. Ona nije više za njega ni hladna ni nema, ni pusta ni strašna, nego mu služi i nalazi mu se u svakoj nevolji, kao onom junaku iz narodne pesme vila, koju on uhvati za kose i posestrimi i obaveže zauvek. Ko uspe da zagreje i oživi samoću, taj je osvojio svet.

*

Između bojazni da će se nešto desiti i nade da možda ipak neće, ima više prostora nego što se misli. Na tom uskom, tvrdom, golom i mračnom prostoru provode mnogi od nas svoj vek.

*

Naše mane i naši nedostaci, i sami naši poroci, malo nam škode dok smo mladi, bar naizgled. U stvari, oni crpe od kapitala koji smo doneli na svet, a štetu i mere koje izazivaju u nama mi pokrivamo izuzetnim naporima volje i ludim trošenjem energija koje izgledaju neiscrpne, jer mladost, idući napred, stiće nove snage. Veliki deficit obelodanjuje se tek kad smo bliže kraju, i kad je dockan. Tada odjednom sagledamo nepopravljivu stvarnost: da se naše snage naglo smanjuju i naše mogućnosti sužavaju, a naši nedostaci šire i naši poroci rastu.

Zato ta kobna iluzija traje tako dugo, a vidljiva propast dolazi tako brzo i, naoko, neočekivano.

*

Kako bi svet izgledao lepše i koliko bi život bio lakši kad bi se oni koji su sposobniji, hrabriji, nesebičniji i čestitiji zadovoljili time što su takvi i u tome našli

nagradu za svoje vrline! Ali, nažalost, ima nešto u ljudima što ih uvek goni da idu dalje od toga cilja. Treba priznati da i nesposobni, strašljivi, lakomi i nevaljali ljudi čine, sa svoje strane, sve da ih na to nateraju.

*

Duga i duboka samoća nije tako mrtva i jednolična kao što može da izgleda onima koji je ne poznaju. Kao i aktivni život, ona poznaje promene i suprotnosti. Čas je gorka kao lek, od kojeg ne biva bolje, čas bljutava i otužna kao svagdašnjica, od koje je čovek pobegao, čas slatka i opojna kao nagoveštaj neke druge, još veće i zanosnije slasti koju samo slutimo.

Tako, živ čovek ne može pobeći od promene, jer promena je glavna oznaka ljudskog života u svim njegovim oblicima, od onih najčešćih, svagdašnjih, pa do najneobičnijih, koji se već bliže krajnjim granicama njegovim.

*

Za nas je uvek neprijatno razočaranje kad oni koje volimo i cenimo neće ili ne mogu da učestvuju u našim intelektualnim ili političkim mržnjama ili ljubavima. I mi smo tada uvek više skloni da verujemo da *neće* nego da *ne mogu*.

*

Slušajući česte razgovore o poginulim mladim ljudima iz poslednjih ratovanja protiv Nemaca, pomislio sam ovo. Sve što su izmislile religije i stvorili vekovi društvenog života u vezi sa smrću i nestankom onih koje volimo i cenimo, malo je i slabo da zatrpaju ili premosti ogromnu i strašnu prazninu koja zjapi između smrti i života.

Mislim o tome kako su svi oni koji su poginuli mladi, nedovoljno ožaljeni i kako zbog njih smrt duguje životu i nepoznati svetovi ovom našem svetu u kome po nuždi živimo.

*

Stalno posmatram kolika je neosetljivost osetljivih ljudi prema osetljivosti njihovih bližnjih.

*

U teškim i nemirnim vremenima mogu još nekako da se održe brzi, laki, nasrtljivi ljudi, ali onaj ko je opterećen osetljivom savešću, gađenjem od suviše bliskog

i čestog dodira sa ljudima, ko ne ume da govori i ne voli da piše, ko se stidi i ko okleva da kaže dobro o sebi i rđavo o drugom, ko nije brz na poricanju ni vešt i drzak u tvrđenju, koga mašta vodi i zavodi na dokone puteve, ko ne može da ne razmišlja o stvarima i ljudima – taj je osuđen unapred i izgubljen sigurno.

*

Veliki nedostaci i poroci jednog društva izazivaju u nama najpre prezir i negodovanje, pa ogorčenje, pa opasno osećanje sopstvenog savršenstva. To osećanje je dobro i korisno dok vodimo borbu protiv rđavog društva i njegovih poroka, ali onog dana kad u toj borbi pobedimo, ono postaje opasnost po nas same i po stvar za koju smo se borili.

*

Po drevnom srednjovekovnom ritualu u Francuskoj (*Reims*) gubav čovek je bivao isključen iz društva tako da bi ga sveštenik opojao na groblju kao pravog pokojnika; posuo bi mu čelo zemljom i rekao: „Prijatelju, to ti je znak da si umro za svet, ali si se rodio u Gospodu; zato budi strpljiv. Ti sada patiš“, govorio mu je dalje sveštenik, „ali ćeš doći u raj, gde nema bolesti, gde su svi čisti i beli, bez smrada i ljage, sjajniji od sunca; a u raj ćeš stići ako budeš Bogu po volji. Budi strpljiv i dobar hrišćanin. Ti se od svojih rastaješ samo telom, a duhom si ostao u vezi sa Crkvom i imaćeš dela u svim njenim molitvama, kao da si sa njima. Tvoje neznatne potrebe podmirivaće dobri ljudi.“

*

Tačnost (ili netačnost) sa kojom odlazimo nekome na sastanak ili u posetu redovno može da posluži kao mera poštovanja koje toj ličnosti ukazujemo, ili bar važnosti koju joj dajemo u našem životu i našim interesima. Prema ličnosti do koje nam je u ma kom pogledu i ma iz kojih obzira stalo, mi smo obično tačni. Izuzetak čine samo oni ljudi koji su po prirodi svojoj netačni, tj. koji boluju od hroničnog neosećanja vremena. Kod njih sve dobre namere i sva zainteresovanost ne pomažu ništa; oni zadocnjavaju protiv svoje volje i na svoju štetu.

*

Ljudi koji imaju neku duševnu muku koja duže traje, neku brigu, stvarnu ili uobraženu, zapuste se vrlo često i fizički, postanu aljkavi i nečisti na sebi, a nepažljivi prema ljudima. To opet uvećava njihovu muku.

*

Svi se položeni ispiti po drugi put polažu, i to po mnogo težim merilima. Kod prvog polaganja može i sreća da pomogne, mogu i ljudi kroz prste da pogledaju, ali kod drugog – ničeg od svega toga. Igra slučaja stane, a svi ljudi se pretvore u hladne, bezobzirne sudije ili neumoljive svedoke. Ko ne položi, propada zauvek. Za taj drugi, odlučujući i stvarni ispit trebalo bi zapravo da se spremaju i pojedinci i društvene grupe i države, posle svakog uspešno položenog ispita. Međutim, često se dešava obrnuto: opijeni svojim uspehom, mi verujemo da nema pitanja na koje ne bismo mogli odgovoriti, ni ispita koji ne bismo položili, čak često i potpuno zaboravljamo da postoji drugi ispit. A tu nas čeka, za presudnu bitku i poslednji obračun, sve ono što je protiv nas, svi oni koji misle da im je naša propast potrebna, da bi mogli da žive. (29. XI 1944. Misao iz Berlina 1939.)

*

Dođe vreme kad se svi dugovi traže, i to odjednom i sa strašnim, zamršenim kamatama. I ne samo to nego sve ono što je čovek ikad u životu kupio plaća sad ponovo, i to po novoj, višoj ceni.

*

„Marku Markoviću, sa drugarskom porukom: 1) sve su Drine ovog sveta kri-ve; 2) nikad se one neće moći svekolike ni potpuno ispraviti; 3) nikad ne smemo prestati da ih ispravljamo.“ (Piscu knjige *Kriva Drina* na knjizi *Na Drini ćuprija*.)

*

Kad pratite borbu između dve političke grupe i želite da znate koja je više u pravu i ima bolje izgleda na pobeđu, vi obratite pažnju na to koja od te dve strane u većoj meri upotrebljava laž kao sredstvo borbe, i znajte da će ta strana podleći.

*

Nema naročito dobrih ni naročito rđavih vlada ni država. Ali zato postoje vlade i države koje se, da bi se održale, ili da bi postigle svoje ciljeve, služe onim što je niže i gore u čoveku, i druge koje u istu svrhu apeliraju na ono što je više i bolje, što još ne znači najviše i najbolje.

U tom treba tražiti kriterij, i po tome treba prosuđivati njihove izgleda za budućnost.

*

Često mi se čini da sam potpuno prozreo, ocenio i izmerio jednog čoveka ili jedno njegovo delo, da znam istinu o njemu. Pa ipak, teško mi je da to kažem ma kome, a ponajmanje tome čoveku samom. Prosto ne nalazim u sebi snage za to. Utoliko manje što redovno osećam da moja istina nije *cela, sveobuhvatna i konačna*.

*

Nema lepšeg zadatka nego što je: omogućiti nekom razvitak, pomoći čoveku u njegovoj težnji za usponom.

*

Muka i jeste u tome što u dugim istorijskim borbama niko ne može da ostane neizmenjen. Boreći se, mi uvek imamo pred očima isti konačni, daleki cilj, ali nas borba sama menja; naš protivnik i sredstva borbe koja nam on nameće menjaju nas neprimetno i često upućuju pravcem kojim nikad nismo mislili da idemo. (Turci i raja.) Ja sam video u čemu je takozvana borbenost nekih „borbenih“ ljudi. Oni izmisle svoju „borbu“, na silu joj nađu razloge, nadenu ime, i bore se, bez rizika i rezultata, bore se – samo da ne bi morali misliti i raditi.

*

Nije najgore što sve prolazi, nego što mi ne možemo i ne umemo da se pomirimo sa tom prostom i neizbežnom činjenicom.

*

Prevariti se u jednoj velikoj nadi nije sramota. Sama činjenica da je takva nada mogla da postoji vredí toliko da nije suviše skupo plaćena jednim razočaranjem, pa ma kako teško ono bilo.

*

Ako se čovek ne drži i ne postupa tako kao da na svetu postoji samo on, samo njegova shvatanja života i samo oni koji ih dele – on ne može voditi punom snagom borbu za uređenje života po svojim shvatanjima i za svoje održanje u tom svetu.

To što mi osuđujemo kod drugih kao bezobzirnost, to je samo mera one životne snage sa kojom nam drugi suprotstavljaju svoja shvatanja života i odupiru se da usvoje naša.

*

Mi izuzetnim ljudima tako teško priznajemo njihovu darovitost, i to ne samo za života, što je gotovo pravilo, nego i posle smrti njihove! Stoga često decenijama tražimo i slažemo sitne podatke pomoću kojih bismo objasnili i „opravdali“ izuzetnost njihovih odlika.

*

Što ne boli – to nije život, što ne prolazi – to nije sreća.

*

Čim možemo nekom čoveku da kažemo jasno i otvoreno da nas je uvredio i da navedemo posve određeno čime je to i kada učinio, to znači da smo mu uvredu oprostili ili smo spremni da to učinimo. Muka je dok uvredu nosimo ćutke u sebi.

*

Vrlo često se dešava da ljudi žive duže nego što treba, nego što vredi, duže nego što život ima cilja i smisla. Prema tome, beskorisno je i apsurdno raditi na produženju života uvek i po svaku cenu. Mladost treba produžiti, mladost ili bar snagu zrelih godina.

*

Retko se dešava da naša radost gori zaista *svojim* plamenom.

*

Kad je muž dosta niži rastom od žene, to obično utiče na njegovo držanje, pa i na njegov karakter. Samo ne uvek jednako. Ako je takav čovek miroljubiva i pasivna priroda, on se s godinama i po nekoj teško objašnjivoj logici malo pogne i još više smanji. Ali ako je takav muž sujetan i borben čovek, on se stalno i neprirodno prsi i kočoperi i propinje i svojim pravim držanjem nastoji da izgleda bar malo viši nego što je ili bar malo manje niži od svoje žene. Takav čovek dobije s vremenom nešto kruto i neprirodno u držanju, pa i u pogledu i u svim svojim pokretima.

*

Čovek koji pliva vraća se delimično u davno prevaziđeni stadij četvoronošca. Nešto slično je i sa veslačem na barci.

*

Starim koliko moram, podmlađujem se koliko mogu. (Juli 1952.)

*

Odelo je davno preraslo potrebu koja ga je stvorila, i postalo izraz čoveka koji ga nosi i svega onoga što on jeste, što ima i može, što želi i oseća. Pa je preraslo i to, i postalo samo sebi svrha.

*

Kao što u rđavom selu nije dobro važiti kao bogat, jer se pre ili posle nađe neko ko takvog čoveka opljačka ili ubije – tako u izvesnim sredinama nije dobro uživati glas mnogo pametna ili darovita čoveka, jer će se uvek naći ljudi koji će sve učiniti da toga čoveka obore ili bar da mu život što je više moguće zagorčaju, tako da mu njegova pamet i njegov dar na nos udare.

*

Ja sam od onih ljudi koji vrlo dockan bivaju pametni. I nikad potpuno. A što je najgore, to se ne primećuje na prvi pogled.

*

Ljudi mučeni strahom često traže pomoći i saveta i levo i desno, ali uvek i u svemu slušaju samo svoj strah. Njima se stalno čini da niko ne ume da vidi i neće pravo da oceni značaj i veličinu njihovih strahovanja i stoga im svaki savet izgleda uvredljivo površan, neumesan, i nedovoljan. Kad im preporučujete neki fizički ili psihički način kako da suzbiju ili razagnaju svoj strah, oni vas smatraju naivnim i nedoraslim čovekom, a ako pokušate da im dokažete da njihova strahovanja nemaju uopšte osnova i da treba da ih odbace kao plod igre nezdravih živaca, oni počinju da vas gledaju s nepoverenjem, čak sa mržnjom, kao jednog od svojih mnogobrojnih gonilaca.

*

Istinski ponos dovoljan je sam sebi. Samo, istinski ponos je redak. Mnogo češće susrećemo oholost, sujetu, uobraženje; nekad su pod njegovim vidom i imenom, a nekad goli, bez maske ponosa. Oni nikad nisu dovoljni sami sebi. Da bi se potpuno ispoljili i „iživeli“, njima treba tuđe divljenje i priznanje, često i

tuđe poniženje; oni su za onoliko veći za koliko drugog umanjuju, a te veličine nikad im nije dosta, stoga su stalno nemirni, u pokretu, tražeći na što bi mogli da se popnu i izdignu, dok je ponos uvek miran, zadovoljan onim što je i tu gde je, i samo ne da nikom na sebe.

Ponosni ljudi, prirodno, često stradaju zbog svog ponosa, ali im njihov ponos pomaže da podnesu svako stradanje. Naprotiv, sujetni ljudi se i ponižavaju da bi zadovoljili svoju sujetu i, naravno, ne uspeavaju u tome, jer sujeta se, kao ćudljiva žena iz rđavog društva, odjednom okreće i prebacuje im ono što su zbog nje učinili.

A oholost je slepa, bezdana; nju nije nikad niko nahranio, i ona zna samo da kaže: „Još, još!“; što joj više daješ i žrtvuješ, ona samo odlučnije i glasnije traži još više.

Ponos drži, hrabri i pomaže čoveka na njegovom putu, sujeta mu truže život, ometa rad i kvari odnos sa ljudima, a oholost na koncu pojede celog čoveka, zajedno sa njegovim darovima i uspesima, i, nezasićena i nezasićena, traži odmah novu žrtvu. (Bgd, 10. XI 1947.)

*

Po preteranoj usrdnosti kojom nas neurastenici mole da im učinimo neku malu uslugu (na primer da im bacimo pismo u poštansko sanduče), može se videti koliko im muku zadaju poekad ovi sitni i beznačajni poslovi.

*

U poštovanju koje imamo za pokojnike, kao i u ljubavi i pažnji koje svi pokazujemo prema deci, sadržan je i sav onaj manjak koji stalno prati naše poštovanje, našu ljubav i našu pažnju prema živim i odraslim ljudima koji nas okružuju.

*

Malograđanin želi da bude obavešten. O sebi govori samo ono što smatra da je povoljno po njega i njegove poslovne i porodične interese, ali drugog zapitkuje o svemu, indirektno, nasrtljivo, policijski. U svojoj stalnoj i glavnoj, stvarno jedinog težnji da sebe i svoje pravo održi i osigura, a zatim što je moguće više društveno podigne i obogati, on ima potrebu da sakupi što više podataka o svemu što ga okružuje, i to naročito onih koji nisu svima poznati i koji njemu mogu da posluže u poslovanju sa ljudima. Na drugom polu tog njegovog zainteresovanog ljubopitstva nalazi se njegovo neinteresovanje za sve što nije, ili što mu izgleda da nije, u vezi sa njegovim neposrednim, ličnim i porodičnim interesima.

A često vidimo kako se kod njega to sredstvo borbe, s vremenom, izrodilo i kako je u daljim, već obogaćenim i osiguranim naraštajima, dobilo oblik nezdravog

ljubopitstva, ogovaranja, prepričavanja, tj. postalo navikom koja je izgubila razlog opstanka i prvobitni smisao i postala sama sebi svrhom.

*

Stvar nije u tom što on malo govori, nego što ono što rekne ne kazuje ništa, ne samo o njemu nego ni o čem drugom na svetu.

*

Često kod ljudi koji mnogo i teško rade nalazimo naročitu vrstu oštine i nabusitosti prema svima oko sebe. To je kao neka vrsta doplatka i moralnog zadovoljenja koje oni uzimaju kao danak, od svakog čoveka pomalo, za veliki utrošak snage i izuzetni napor koji su učinili.

*

Jeste, dosadna je pomalo staračka govorljivost, ponekad može da bude i teška, smešna je i pomalo žalosna njihova potreba za pričanjem anegdota i sklonost ka ponavljanju. Pa ipak, koliko je bolja, vedrija i zdravija ta slabost od onog mrgodnog staračkog ćutanja koje nalazimo kod ponekih staraca. To staračko ćutanje je vrlo blisko, kao naličje licu medalje, onom isto tako neprijatnom i mrgodnom ćutanju mladića u kritičnim godinama puberteta.

*

Mi obično mislimo – ili smo bar skloni takvom načinu mišljenja – da su ljudi onakvi, i samo onakvi kakvi se pokazuju u odnosu prema nama i našim interesima, shvatanjima i ukusima. Tim odnosom mi ponajčešće i ponajviše merimo celog čoveka i određujemo mu karakter i vrednost. Od takvog načina mišljenja teško se brani i najbolji i najrazumniji među nama.

*

Naše ogorčenje i naša povika na predrasude i rđava nasleđa imaju svoju punu vrednost samo onda ako u isto vreme činimo sve što možemo da te pogrešne ideje i dotrajale ustanove oborimo i zamenimo ih novim i boljim.

*

Teško čoveku koji ne zna za šalu i društvu koje ne ume, ne sme ili ne može da se bezazleno smeje.

*

Šapuću da ne bi vikali jedan na drugog, jer ne umeju da razgovaraju.

*

Pri razgovoru sa tim čovekom gotovo svaka njegova rečenica pokretala je zavesu sa nekog novog vidika, ali ćudljivo i kratko, tako da se nije moglo razabrati da li je taj vidik što ga za tren oka sagledate deo stvarnog sveta ili samo igra mašte, priviđenje koje će već idućeg sekunda biti zbrisano drugim priviđenjem, da na kraju, posle svega, ostanu ćutanje i praznina kao jedino što je stvarno i postojano.

*

Najteže je podnositi ljudsku samovolju. Utoliko teže što je samovoljan čovek i sam rob svoje samovolje, pa se u nama bol od poniženja koje podnosimo uvećava zbog sažaljenja koje osećamo gledajući njegovo robovanje samovolji, zbog velike žalosti što ljudi mogu biti takvi.

Od svih ljudskih poroka, mana i slabosti, samovolja je najbliža životinjskom svetu neprobuđena srca i slepa razuma.

*

Imao je mnogo lepih svojstava, bio je, pre svega, pronicljiv, a zatim i srčan i srdačan i zauzimljiv i nesebičan. Sve je te osobine imao uvek, osim u trenutku kad je trebalo da ih pokaže prema ljudima sa kojima živi. Uistini je bio takav i pre i posle toga, ali u tom trenutku on je prema ljudima bio hladan i odbojan i nasrtljiv. Tako su ljudi koji sa njim žive imali o njemu jedno mišljenje, nepovoljno, a on sam o sebi drugo, suprotno.

Tako je nastao velik i težak paradoks njegovog ličnog života i njegovog odnosa prema ljudima. A veličina toga paradoksa bila je prava mera one stalne muke koju je on imao sa ljudima i ljudi sa njim.

*

Eto šta je čovek! Kad ustane, ujutru, on ne zna, i ne sluti, šta će mu se toga dana desiti, niti kad legne, kakav će san usnuti. Ni toliko!

*

Posmatrao sam ljude između kojih postoje sukobi interesa ili oštra nepodudarnost temperamenata ili netrpeljivost zbog razlike u pogledima i mišljenjima.

Nepodnošljivost između njih raste i pretvara se vrlo često u duboku mržnju ili nešto što je tome sasvim slično. I kad nisu zajedno, oni misle jedni na druge, isto kao i oni koji se vole. Samo što kod njih misli idu u obrnutom pravcu. Svaka misao dodaje protivniku po jednu crtu koja je dostojna mržnje ili prezira, ili pojačava već postojeću.

Zbog toga, takvi ljudi, kad se sastanu (a moraju se sastajati iz društvenih obzira, pa i iz neke nerazumljive potrebe), osećaju se nelagodno i drže se neprirodno. Ne gledaju jedan drugom pravo u oči, a u govoru zamuckuju, jer (opet iz društvenih obzira) ne mogu da kažu jedan drugom ni stoti deo onoga što su u mislima već toliko puta izgovorili.

*

Svetiti se životu – zaboravom.

*

– Ne treba se bojati ljudi.

– Pa ja se i ne bojim ljudi, nego onog što je neljudsko u njima.

*

Onima koji nisu sposobni da osete odanost nekoj stvari ili nekom licu, zahvalnost, nezainteresovan zanos, i slično – izgledaju takva osećanja kod drugih ljudi lažna i neiskrena. Oni iza takvih osećanja traže uvek lični interes i račun, niže pobude; a kad im ne pođe za rukom da ih nađu, jer ih nema, onda su kivni ne na sebe i na svoju grešku, nego na takve ljude, i skloni su da ih smatraju ili pretvornim i podmuklim ili, u boljem slučaju, naivnim i glupim. – I od svog mišljenja ne odstupaju nikad. Jer, tako su sazdani.

*

Njegova nesreća je bila da se, u vremenu kao što je naše, nije mogao nikad potpuno osloboditi neiskorenjive a naivne i opasne iluzije da se u životu može naći stalna tačka, nešto što traje i ostaje, na šta se čovek može jednom zauvek osloniti i iza čega se, u svom od postanka do nestanka ugroženom postojanju, može zakloniti.

*

Poznato je da mnogi ljudi, kad zađu u godine, postaju tvrdi na pari. Postoji za to i poznato fiziološko i psihološko objašnjenje. Pa ipak, meni uvek izgleda

smešno i nerazumljivo da čoveku koji u mladosti nije znao za reč „skupo“ i kome je još do pre desetak godina sve u životu izgledalo ne jevtino nego poklonjeno, sad odjednom nalazi svaku cenu previsokom i svaku uslugu preskupom. Ali, kad razmislim, možda to shvatanje i nije tako pogrešno kao što bi moglo izgledati. Nekad im je sve oko njih pružalo toliko zadovoljstva da ništa nije moglo izgledati skupo i preplaćeno, da nisu ni mislili o ceni, a sada, kad su zagazili u starost, mogu da imaju tako malo zadovoljstava od ljudi i stvari da im sve mora izgledati strahovito skupo i da se stalno moraju osećati prevarenim, jer im život sve manje pruža i sve više za to malo traži.

*

Nisu svi ljudi tako rđavi kao što to rđav čovek misli.

*

Ono što je najgore kod tih malih kućnih tirana – malih samo po prostranstvu njihove vlasti a nikako po težini i oštrini njihove tiranije – to je njihova ćudljivost i samovolja. Nepredvidljivost njihovih ćudi muči nas isto toliko koliko i te ćudi same. A najgori i najteži su oni tirani koji su i sami, u sebi, mučeni i nesrećni. Oni misle da bi, mučeci druge, mogli olakšati svoju muku, a to je kobna zabluda i jalov posao, jer sve i da polovinu zemlje popale, zajedno sa ljudima i svim živim stvorovima, njihova muka ne bi za dlaku manja bila. Ali, to oni ne mogu nikad uvideti.

*

Kad neke stvari nema i ne može da se dobije u prodaji (nekog leka ili čaja na primer), onda tek vidimo da je mnogo manje neophodna nego što smo mi to mislili dok je još trajala i dok nam je polako nestajala iz očiju.

*

To je bio jedan od onih ljudi što ne zauzimaju mnogo mesta u svetu. Bio je dobar. Jedino što je kod te njegove dobrote moglo da smeta, to je njegova stalna težnja da bude i izgleda bolji nego što je. To je kvarilo.

*

Kad god posmatramo neki nov oblik života u njegovom nastajanju, nama pada u oči najpre ono što je u suprotnosti sa našim navikama, ukusom i shvatanjima,

ono što nas odbija i sa čim ne možemo da se složimo. A tek docnije uspevamo da uočimo sve ono što je razumno i korisno i što tu novost čini opravdanom i neizbežnom.

*

Rano leganje i rano ustajanje imali su za mene uvek nečeg bolnog, bližeg životinjskom nego ljudskom životu.

Čovek koji mora da legne sa mrakom a ustane sa svitanjem izgleda mi uvek kao unazađen i nesrećan stvor. I kad god sam, ma s kog razloga, i sam morao tako da živim, osećao sam se kao bolesnik, osuđenik, nesrećnik.

*

Biti nešto, ali jednom zauvek, bez ikakve mogućnosti da se ikad bude išta drugo, ni prividno ni privremeno, čak ni u mislima – to je za njega nemoguće i toga se on boji više nego smrti. A bez toga nikad mira ni prave sreće.

*

Niko od nas nikad ne može znati kako izgleda u očima drugog čoveka. Jer, ako je i najbolji psiholog, on to sam ne može proniknuti, a onaj drugi neće mu to nikad u celosti, iskreno kazati. Neće hteti ili neće umeti.

*

Mi idemo našim putem, sa ostalima, ponekad i ne misleći i ne znajući, ponekad i radosno, ali ponekad i mučeni sumnjom, potišteni, obeshrabreni i umorni do te mere da zastanemo i ostanemo u mestu, kao mrtav predmet, po zakonu koji važi za mrtve predmete. Ali tada vidimo – čudno! – da naš put ide dalje, bez nas, da naše ispadanje i ostajanje u mestu ne znači ništa ni za koga i ni za što na svetu, da je ono isključivo i jedino naša stvar, sitna, lična i ne mnogo lepa stvar. I mi se dižemo i idemo dalje sa našim putem i svima živima koji su na njemu.

*

Najmanje stvarnog osnova imaju i najviše nam štete nanose osećanja bilo gordosti bilo manje vrednosti i stida zbog toga što smo takvi kakvi jesmo, bolje rečeno kakvi mislimo da jesmo.

U onom što mi o sebi mislimo ima vrlo malo od onog što stvarno jesmo, a mnogo svega drugog, naročito onog što bismo želeli da budemo ili što se bojimo